

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

АВДЄЄВА Олена Сергіївна

УДК 94(477.7):261.8"17/19"(043.5)

**МІЖКОНФЕСІЙНІ ВІДНОСИНИ У ПІВНІЧНОМУ ПРИАЗОВ'І
(КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ ст.)**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Запоріжжя – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії України Бердянського державного педагогічного університету Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Лиман Ігор Ігорович,
Бердянський державний
педагогічний університет,
завідувач кафедри історії України

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Турченко Галина Федорівна,
Державний вищий навчальний заклад
«Запорізький національний університет»
Міністерства освіти і науки України,
професор кафедри історії України

кандидат історичних наук, доцент
Кочергін Ігор Олександрович,
Національний гірничий університет,
доцент кафедри історії та політичної теорії.

Захист відбудеться «24» червня 2016 р. о 13 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 17.051.01 у Державному вищому навчальному закладі «Запорізький національний університет» Міністерства освіти і науки України за адресою: 69600, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 66, корп. 2, ауд. 224.

З дисертацією можна ознайомитися у Науковій бібліотеці Державного вищого навчального закладу «Запорізький національний університет» Міністерства освіти і науки України за адресою: 69600, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 66, корп. 2.

Автореферат розісланий «24» травня 2016 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Ю.О. Каганов

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність проблеми. Становлення української держави, культурне та духовне відродження її народу призвели до суттєвого збільшення релігійних організацій та зростання релігійності населення. У результаті постало питання налагодження конструктивних відносин з урахуванням тенденцій розвитку міжконфесійних відносин, їх еволюції впродовж історичного розвитку соціуму. З огляду на це актуальності набувають студії з історії міжконфесійних відносин, їх трансформації в контексті історії Церкви та історії повсякденності одночасно. Особливо важливим є створення цілісного дослідження процесів, пов'язаних з міжконфесійною взаємодією як в Україні, так і в окремих регіонах та підрегіонах, серед яких важливе місце посідає Північне Приазов'я як підрегіон Південної України, з метою осмислення історичного досвіду та врахування його в сучасній віросповідній політиці.

У контексті сучасного релігійного відродження в Україні цінною є практика співіснування представників різних віросповідань у межах Північного Приазов'я останньої чверті XVIII – початку XX ст. Врахування як позитивного, так і негативного досвіду допоможе уникнути помилок при виробленні державою законодавчих актів, що покликані регулювати міжконфесійні взаємини в сучасній Україні.

Північне Приазов'я, як окремий підрегіон півдня України, вже давно виступає об'єктом регіональних студій в географії, археології, мовознавстві, геології тощо, однак в історичних розвідках воно все ще недостатньо актуалізовано. З огляду на те, що наразі затребуваною є регіоналістика, особливої доцільності набуває вивчення в історичному контексті Північного Приазов'я загалом та його міжконфесійного життя зокрема.

Ситуація, яка на сьогодні склалася на Донбасі та частково у Північному Приазов'ї (мова йде про південну частину Донецької області), вимагає швидкого та оптимального врегулювання. Збройне протистояння на Сході нашої країни викрило цілий ряд факторів нестабільності, які так чи інакше пов'язані з етноконфесійною строкатістю у регіоні. Саме через це актуальним стає заглиблення в історію становлення конфліктного регіону задля пошуку можливих витоків проблеми. Особливого звучання набуває питання, чи причини конфлікту сформувались на цих територіях історично, або ж вони були привнесені ззовні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалась як складова комплексної теми кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету «Комплексне дослідження історії Північного Приазов'я останньої чверті XVIII – першої половини XX ст.». Особистим внеском автора в розробку теми є дослідження історії міжконфесійних відносин у контексті регіональної історії.

Об'єктом дослідження є релігійні конфесії та деномінації в Російській імперії в останній чверті XVIII – на початку XX ст.

Предметом дослідження є конкретно-історичний перебіг розвитку міжконфесійних відносин у Північному Приазов'ї у досліджуваний період.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі наявної джерельної бази реконструювати, виявити особливості і показати розвиток міжконфесійних відносин у Північному Приазов'ї в останній чверті XVIII – на початку XX ст. у контексті віросповідної політики Російської імперії.

Досягнення такої мети передбачає вирішення низки **дослідницьких завдань**:

- визначити рівень наукової розробки проблеми;
- виявити та проаналізувати інформативний потенціал джерельної бази й охарактеризувати методологію дослідження;
- висвітлити загальні тенденції в галузі державної віросповідної політики в Російській імперії кінця XVIII – початку XX ст.;
- розкрити процес формування етноконфесійної структури населення Північного Приазов'я та визначити його специфіку;
- розглянути основну законодавчу базу прозелітизму на теренах Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст.;
- виявити основні прояви існування єдиновірської деномінації в підрегіоні;
- оцінити місіонерську діяльність офіційної православної Церкви у Північному Приазов'ї, її спрямованість та основні результати;
- дослідити латентний прозелітизм з боку представників православного та протестантського сектантства;
- проаналізувати основні прояви міжконфесійних відносин на шлюбно-сімейному, господарсько-побутовому та ментальному рівнях.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з останньої чверті XVIII ст. до початку XX ст. Нижня межа обумовлена ліквідацією Запорозьких Вольностей у 1775 р., початком активної колонізації краю та реформуванням віросповідної галузі. Верхню межу визначає запровадження указу 1905 р. про укріплення начал віротерпимості, який легалізував інославні християнські сповідання та поклав початок принципово новому етапу церковної історії.

Географічні межі дослідження охоплюють територію українського Північного Приазов'я. Для даного підрегіону характерною є певна спільність історичного розвитку, однак його точні кордони достатньо важко виділити, оскільки у досліджуваній період він не був цілісним адміністративно-територіальним утворенням. З огляду на це, у дисертаційному дослідженні під Північним Приазов'ям, як підрегіоном Південної України, розуміються землі, які на кінець досліджуваного періоду охоплювали територію трьох повітів: Мелітопольського й Бердянського Таврійської губернії та Маріупольського Катеринославської губернії.

Наукова новизна отриманих результатів дисертації зумовлена постановкою і розробкою історичної проблеми, яку досі не було виокремлено як предмет спеціального наукового дослідження. Концептуальний задум полягає в тому, щоб виявити специфіку розвитку міжконфесійних відносин у Північному Приазов'ї в останній чверті XVIII – на початку XX ст. з огляду на надзвичайну етноконфесійну строкатість підрегіону.

Уперше в історіографії проаналізовано міжконфесійні відносини населення Північного Приазов'я останньої чверті XVIII ст. – початку XX ст. Узагальнено досягнення вітчизняної та зарубіжної історіографії, визначено найбільш вивчені

аспекти проблеми та наявні лакуни в дослідженні історії міжконфесійних відносин на українських землях.

На основі опрацювання документів уперше детально розглянуто вплив церковного, звичаєвого і світського права на міжконфесійні відносини у Північному Приазов'ї, виявлено їх специфіку. Указано, що міжконфесійні відносини були обумовлені колонізаційними інтересами Російської імперії. Розкрито закономірності й особливості формування поліконфесійного та поліетнічного за структурою суспільства підregionу.

Реконструйовано процес втручання світської влади у міжконфесійні відносини, який був зумовлений у тому числі і тим, що з XVIII ст. основним регуляторним джерелом віросповідного права були не лише постанови Синоду, а й укази імператорів, які коригували канонічне право.

Проаналізовано законодавчу базу місіонерської діяльності та підтверджено факт існування латентного прозелітизму з боку представників православного та протестантського сектантства на теренах Північного Приазов'я. Виявлено основні джерела його фінансування. Визначено специфіку, напрями та результати діяльності внутрішньої місії православної Церкви в підregionі.

У дисертаційній роботі отримало додаткового підтвердження існування тісних зв'язків представників різних віросповідань на повсякденному рівні. Зокрема, мова йде про конфесійно-змішані родини, лінію «роботодавець – робітник» тощо. Висвітлено взаємозв'язок сім'ї, общини і парафії, які управляли релігійними відносинами соціуму та, в першу чергу, обумовлювали зміни віросповідної приналежності.

Реконструйовано роль духовенства у міжконфесійних відносинах населення Північного Приазов'я. З'ясовано, що православні парафіяльні священники не завжди сумлінно виконували свої обов'язки, подекуди демонстрували девіантну поведінку, чим подавали негативні приклади мирянам та несвідомо спонукали їх до зміни віросповідання.

У дисертаційному дослідженні показані взаємовідносини між представниками різних конфесій та деномінацій Північного Приазов'я на ментальному рівні. Класифіковано основні лінії ментальної взаємодії. Детально висвітлено мотиви зміни віросповідання.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає в можливості використання основних положень, висновків та узагальнень дослідження в наукових роботах з історії Церкви, історичного краєзнавства, історії повсякденності досліджуваного періоду. Історико-аналітичні матеріали дисертації можуть бути використані при викладанні у вищих навчальних закладах таких курсів: історія України, історія повсякденності, соціальна історія, етнологія, правознавство, релігієзнавство, культурологія, історія української культури тощо. Висновки можуть стати у нагоді при розробленні державних і регіональних програм розвитку міжконфесійних відносин у сучасній Україні. Матеріали дослідження допоможуть вирішити важливе виховне завдання – формування релігійної толерантності.

Особистий внесок дисертанта полягає в постановці наукової проблеми й самостійному комплексному її вирішенні. Сформульовані в роботі наукові

положення й висновки належать особисто здобувачу та є його науковим доробком.

Апробація результатів дослідження. Основні результати та зміст дисертаційної роботи обговорено на засіданнях кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету.

Положення й результати дослідження знайшли відображення в публікаціях і доповідях на таких наукових форумах: VII Всеукраїнська науково-практична конференція «Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України» (Запоріжжя, 2007), Міжнародна науково-практична конференція «Південь України: етно-історичний, мовний, культурний та релігійний вимір» (Одеса, 2007), XVIII Міжнародна конференція «Історія релігій в Україні» (Львів, 2008), Міжнародна науково-практична конференція «Північне Приазов'я у філософсько-історичному та філологічному вимірі» (Бердянськ, 2008), Шоста Міжнародна наукова конференція «Православ'я – наука – суспільство: питання взаємодії» (Київ, 2008), Міжнародна наукова конференція «Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація» (Київ, 2009), Всеукраїнська наукова конференція на вшанування пам'яті професора А.В. Бойка «Історія степової України XVII – XX ст.» (Запоріжжя, 2011), IX Всеукраїнська науково-практична конференція «Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України» (Запоріжжя, 2011), Міжнародна науково-практична конференція «Німецькі поселенці на українських землях: історичні та актуальні проблеми і перспективи» (Полтава, 2013), Другий Міжнародний симпозіум, присвячений мультидисциплінарним дослідженням пам'яті (2-й SIMEM) «Пам'ять, Історія, Забування: Нові соціальні перспективи» (Пуебла, Мексика, 2013), XXXI Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання суспільних наук: соціологія, політологія, філософія, історія» (Новосибірськ, Російська Федерація, 2013), Міжнародна науково-практична конференція «Інноваційні технології в системі вищої освіти» (Махачкала, Російська Федерація, 2013), Всеукраїнська наукова конференція на вшанування пам'яті професора А.В. Бойка «Історія степової України XVII – XX ст.» (Запоріжжя, 2015), XI Всеукраїнська науково-практична конференція «Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України» (Запоріжжя, 2015).

Публікації. Результати дослідження відображені у 18 публікаціях, із них: 8 статей опубліковано у наукових фахових виданнях України (одна стаття – у виданні з міжнародної наукометричної бази Index Copernicus), 3 статті – у зарубіжних виданнях.

Структура дисертації відповідає меті та завданням дослідження. Робота складається зі вступу, 4 розділів, 12 підрозділів, висновків, 13 додатків, списку використаних джерел та літератури (867 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 301 сторінку, з них основного тексту 196 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність, відображено зв'язок роботи з науковими темами, визначено об'єкт і предмет, мету і завдання дослідження, хронологічні й територіальні межі, указано на наукову новизну й практичне значення дисертації,

особистий внесок дисертанта, наведено дані про апробацію результатів дослідження й публікації, структуру роботи.

У першому розділі – «**Історіографія, характеристика джерел та методологія дослідження**» – аналізуються ступінь висвітлення заявленої тематики в літературі, джерельна база дослідження, характеризуються методи, що були використані при підготовці дисертації.

Викладення матеріалу в підрозділі «*Історіографічний огляд*» побудоване за хронологічно-тематичним принципом. Зважаючи на специфіку релігійної тематики, відмінність політичних, соціально-економічних умов, в яких діяли науковці, зміни характеру впливу держави на історіографічний процес, а також на трансформації світоглядних імперативів і суттєві зміни «релігійності мислення», всю проблемну історіографію можна поділити на три хронологічні періоди: 1) ХІХ ст. – перша половина 20-х рр. ХХ ст.; 2) друга половина 20-х – кінець 80-х рр. ХХ ст.; 3) кінець 1980-х рр. – до сьогоднішнього дня. Водночас у межах кожного з періодів було проведено додаткову систематизацію історіографічного доробку за двома напрямками: 1) праці, що стосуються релігійної історії в межах всієї держави (Російської імперії, СРСР, України); 2) дослідження з історії Південної України загалом та Північного Приазов'я зокрема.

Історіографія першого періоду представлена роботами світських та церковних дослідників. Ці роботи мають значну цінність для реконструкції історії міжконфесійних відносин у регіоні. Вони дозволяють зробити це на мікрорівні, оскільки часто зосереджують свою увагу на конкретних об'єктах, у тому числі на окремих етнічних та віросповідних групах.

Значна увага в дослідженнях цього періоду була присвячена сектантським рухам. Зокрема, мова йде про роботи М. Наєждіна, Є. Пелікана, М. Реутського, В. Бонч-Бруєвича, О. Пругавіна, В. Терлецького та ін.¹. У контексті державної віросповідної політики побачили світ узагальнюючі роботи юристів-практиків А. Бобрищева-Пушкіна та К. Арсеньєва, в яких зібрано практичні спостереження, систематизовано судові вирокі з питань відпадиння та зведення².

У 80-х рр. ХІХ ст. поширення сектантства стає настільки загрозливим, що Церква починає видавати низку часописів місіонерського характеру, в яких публікувались праці відомих місіонерів того часу (І. Айвазова, М. Висоцького, М. Сушкова, Г. Добротіна).

Серед досліджень з історії південноукраїнських земель слід виділити роботи, присвячені колонізації цього регіону (праці А. Скальковського та Д. Багалія)³.

¹ Наєждин Н. И. Исследование скопческой ереси / Н. И. Наєждин. – СПб., 1845. – 384 с. ; Пеликан Е. Судебно-медицинские исследования скопчества и исторические сведения о нем / Е. Пеликан. – СПб., 1872. – 544 с. ; Реутский Н. В. Люди Божьи и скопцы. Историческое исследование (из достоверных источников и подлинных бумаг) / Н. В. Реутский. – М. : Типография Грачева, 1872. – 229 с. ; Бонч-Бруевич В. Д. Значение сектантства для современной России / В. Д. Бонч-Бруевич // Жизнь. – Лондон. – 1902. – № 1. – С. 34–43 ; Пругавин А. Раскол и сектантство в русской народной жизни. С критическими замечаниями духовного цензора / А. Пругавин. – М. : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1905. – 95 с. ; Терлецкий В. Н. Хилиастические течения в сектантстве / В. Н. Терлецкий. – Полтава, 1912. – 307 с.

² Бобрищев-Пушкин А. М. Суд и раскольники-сектанты / А. М. Бобрищев-Пушкин. – СПб. : Сенатская типография, 1902. – 207 с.; Арсеньев К. К. Свобода совести и веротерпимость : сборник статей / К. К. Арсеньев. – СПб. : Типография «Общественная польза», 1905. – 292 с.

³ Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730–1823 гг. : в 2-х ч. / А. Скальковский. – Одесса : Городская типография, 1836. – Ч. 1. 1730–1796. – 289 с. ; Багалей Д. И. Колонизация

Проблемам релігійної історії Південної України значну увагу приділяв архієпископ Гавриїл (Розанов), який у своїх роботах зазвичай утримувався від коментарів і обмежувався викладенням фактажу⁴.

Церковно-релігійне життя німецькомовних протестантських громад у контексті іноземної колонізації Південної України у своїх дослідженнях висвітлювали О. Велицин, К. Ліндеман, О. Клаус⁵. Проблемі штундизму присвячена робота священика А. Рождественського⁶. Окремої уваги потребує дослідження про раціоналістичні рухи на «Півдні Росії» єпископа Олексія (Дородніцина), який тривалий час працював протисектантським місіонером у Катеринославській та Таврійській єпархіях⁷.

Ціла низка статей, які стосувались церковної історії південноукраїнських земель загалом та Північного Приазов'я зокрема, міститься у регіональних «Єпархіальних відомостях» (Таврійських, Катеринославських, Донських).

Серед робіт з церковної історії, в яких висвітлені окремі аспекти міжконфесійних відносин у Північному Приазов'ї, можна виділити праці єпископа Гермогена, С. Серафімова, довідкове видання М. Родіонова⁸ та низку робіт, у яких йдеться про міста підрегіону.

Зі встановленням панування марксистської ідеології на теренах України та всього Радянського Союзу почався якісно новий етап у дослідженні історії релігій. Історія міжконфесійних відносин не була популярним напрямком дослідницької роботи у тогочасних істориків і більшість робіт становили праці з історії сектантства⁹, які мали на меті жорстку критику релігійної ідеології, та дослідження з історії російської Церкви¹⁰.

Дослідження релігійного життя на теренах Південної України в цей період не було популярним. Серед сюжетів, дотичних до нашої проблематики, активно розглядалась лише проблема заселення регіону, а також питання матеріальної та духовної культури його населення (праці О. Дружиніної¹¹ та В. Кабузана¹²).

Новороссийского края и первые шаги по пути культуры : ист. этюд / Д. И. Багалея. – К. : Типография Корча-Новицкого, 1889. – 115 с.

⁴ Гавриил. Переселение греков Крыма в Азовскую губернию и основание Готфийской и Кафийской епархии (Из «Истории Херсонской и Славянской епархии») / Гавриил // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1844. – Т. I. – С. 197–204.

⁵ Велицын А. А. Немцы в России : очерки истории развития и настоящего положения немецких колоний на юге и востоке России / А. А. Велицын. – СПб. : Типография Товарищества «Общественная польза», 1893. – 282 с. ; Клаус А. А. Наши колонии (опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России) / А. А. Клаус. – СПб. : Типография В. В. Нусвальда, 1869. – 568 с.

⁶ Рождественский А. Южнорусский штундизм / А. Рождественский. – СПб. : Тип. Департ. уделов, 1889. – 295 с.

⁷ Алексей (Дородницин), епископ. Материалы для истории религиозно-рационалистического движения на Юге России во второй половине XIX в. / епископ Алексей (Дородницин). – Казань : Центр. тип., 1908. – 690 с.

⁸ Гермоген. Таврическая епархия / Гермоген. – Псков : Типография губернского правления, 1887. – 520 с. ; Серафимов С. А. Крымские христиане (греки) на северных берегах Азовского моря / С. А. Серафимов. – Катеринослав : Тип. Братства св. Владимира, 1901. – 46 с. ; Родионов М. Статистико-хронологическое описание Таврической епархии. Общий и частный обзор / М. Родионов. – Симферополь, 1872. – 269 с.

⁹ Волков Н. Н. Скопчество и стерилизация (исторический очерк) / Н. Н. Волков. – Москва-Ленинград : Изд. Академия наук СССР, 1936. – 133 с. ; Клибанов А. И. История религиозного сектантства в России / А. И. Клибанов. – М. : Наука, 1965. – 348 с.

¹⁰ Никольский Н. М. История русской Церкви / Н. М. Никольский. – Минск : Беларусь, 1990. – 541 с. ; Карташев А. История Русской Церкви [Электронный ресурс] / А. Карташев. – Париж, 1959. – Режим доступа : <http://krotov.info/history/11/smo/kart000.html/>; Смолич И. К. История Русской Церкви. 1700–1917 [Электронный ресурс] / И. К. Смолич. – Режим доступа : <http://www.sedmitza.ru/text/439961.html>

¹¹ Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. / Е. И. Дружинина. – М. : Изд. Академии наук СССР. Институт истории, 1959. – 277 с. ; Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. – М. : Наука, 1970. – 384 с. ;

При цьому Північне Приазов'я (Приазов'я) у радянські часи часто ставало об'єктом наукового дослідження в галузі географії, геології, археології, мовознавства, етнографії тощо. Зокрема, саме в географічних та геологічних роботах ретельно обґрунтовувались межі Північного Приазов'я. Праці з історії під регіону були, на жаль, поодиноким явищем.

«Перебудова» у СРСР та подальше здобуття Україною незалежності стимулювали дослідження історії України. Значна увага стала приділятися питанням релігійної історії. Особливої актуальності набула історична регіоналістика.

Серед узагальнюючих праць слід виділити 10-томне видання під редакцією А. Колодного «Історія релігії в Україні»¹³, в якому знайшли своє відображення перші підсумки нових підходів до вивчення історії християнських конфесій (православ'я, католицизму, протестантизму) в Україні. Історії православної Церкви на українських землях присвячені дослідження Г. Надтоки, В. Меші. Проблема існування духовних християн на українських землях розкрита у дослідженнях Т. Нагорної.

Над питаннями релігійної історії Російської імперії працювали іноземні дослідники О. Полунов, Д. Поспеловський, І. Поздєєва та О. Єршов.

В окремий напрям вітчизняної історіографії виділились єврейські студії, у яких побіжно розглядалися й віросповідні проблеми (праці О. Наймана, Я. Хонігсмана, М. Феллера тощо). Історія менонітських поселень колишньої Російської імперії знайшла своє відображення у роботах західних вчених Д. Брандеса, Г. Бендера, Х. Діка, Дж. Стейплса та інших.

Проблемам місіонерської діяльності православної Церкви приділили увагу і С. Гладкий та С. Савченко.

Цілу низку окремих досліджень присвячено релігійній історії Південної України. Серед них слід виділити монографію І. Лимана з історії православної Церкви на півдні України 1775-1861 рр.

Слід звернути увагу на колективну монографію «Міжконфесійні взаємини на півдні України XVIII – XX століття»¹⁴, яка на сьогодні є єдиним дослідженням з проблем міжконфесійної історії на південноукраїнських землях. Однак значним його недоліком є відсутність цілісності при викладанні матеріалу, що часто притаманно колективним монографіям.

У контексті урбанізаційних студій релігійне життя представників різних конфесій у містах розглядають у своїх працях В. Константинова та Н. Діанова.

Характерною рисою третього хронологічного етапу була поява значної кількості дисертаційних досліджень з дотичної проблематики (роботи О. Федорчука, Г. Степаненка, Н. Буланової, Л. Моїсеєнко, О. Васик, О. Безносової, К. Лях, М. Белікової, О. Замуруйцева та ін.).

Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860 гг. / Е. И. Дружинина. – М. : Наука, 1981. – 214 с.

¹² Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX в. (1719–1858 гг.). / В. М. Кабузан. – М. : Наука, 1976. – 306 с.

¹³ Історія релігії в Україні : у 10 т. / ред. А. Колодний [та ін.] ; НАН України, Інститут філософії ім. Г. Сковороди. Відділення релігієзнавства. – К. : Український Центр духовної культури, 1996.

¹⁴ Міжконфесійні взаємини на півдні України XVIII – XX століття / А. В. Бойко, О. М. Ігнатуша, І. І. Лиман та інші. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1999. – 252 с.

У цей період активно досліджувались і деякі аспекти релігійної історії Північного Приазов'я. Так, проблеми церковно-релігійного життя греків Північного Приазов'я висвітлені в роботах А. Гедьо, Н. Бацак та ін. Історію римо-католицької Церкви у Північному Приазов'ї досліджував О. Дингес. Проблеми духовно-релігійного розвитку етнічних громад Північного Приазов'я наприкінці XVIII – на початку XX ст. присвячено дослідження О. Тухватулліної.

Загалом, кількість сучасних українських досліджень з проблеми міжконфесійних відносин в історичній ретроспективі є доволі незначною. Крім того, міжконфесійні відносини останньої чверті XVIII – початку XX ст. у цих дослідженнях розглядаються виключно в контексті головної проблематики та доволі фрагментарно. Здійснений аналіз проблемної історіографії дозволив з'ясувати, що вивчення міжконфесійних відносин у Північному Приазов'ї в останній чверті XVIII – на початку XX ст. так і не стало окремою, самостійною проблемою наукових досліджень.

У підрозділі *«Джерельна база дослідження»* охарактеризовано та класифіковано наявний масив джерел з теми. Основу репрезентативної джерельної бази складають писемні джерела, які умовно поділені на неопубліковані та опубліковані. При цьому неопублікована складова джерельної бази характеризується за архівними зібраннями. Разом з тим враховуються особливості фондоутворення та специфіка видового представництва джерел у тих чи інших архівних та бібліотечних установах.

При підготовці дисертації використані джерела з фондів архівів та бібліотек Автономної республіки Крим, м. Дніпропетровська, м. Запоріжжя, м. Донецька, м. Києва та м. Ростов-на-Дону (Російська Федерація) (загалом 349 позицій). Документи ДААРК, ДАДонО і ДАРО було опрацьовано до подій 2014-2016 рр. Також пошук матеріалів здійснювався в музеях міст Північного Приазов'я.

Поряд із неопублікованими джерелами, надзвичайно важливими для дослідження історії міжконфесійних відносин у Північному Приазов'ї є джерела опубліковані (186 позицій), видання яких розпочалось ще в рамках досліджуваного періоду. Періодизація, подана щодо історіографії міжконфесійних відносин у підрегіоні, у цілому може бути застосована і до археографічного доробку з відповідної проблематики. Серед опублікованих джерел значне місце посідають законодавчі документи. До сьогодні найбільш представницьким залишається Повне зібрання законів Російської імперії (у межах нашого дослідження були використані всі три зібрання). Варто згадати «Повне зібрання постанов та розпоряджень по відомству Православного віросповідання Російської імперії», яке містить джерела з життя та діяльності православної Церкви у Російській імперії XVIII – XIX ст. Паралельно виходила ще низка збірок законодавчих актів. Окремо слід виділити такі групи опублікованих джерел: періодична преса, різноманітні статистичні дані, джерела особового походження (мемуари, подорожні записки), археографічні збірки тощо.

У підрозділі *«Методологія дослідження»* сформульовані концептуальна основа, теоретичні підходи до вирішення поставлених завдань, охарактеризовані використані методи.

Предмет дослідження зумовив необхідність зробити відправною точкою визначеність із самим поняттям «міжконфесійні відносини», оскільки на сьогодні

існують різні підходи до його розуміння. У дисертаційній роботі під поняттям «міжконфесійні відносини» мається на увазі різновид суспільних відносин, сутністю яких є встановлення, підтримання та зміна зв'язків між різноманітними релігійними локальними спільнотами. Міжконфесійні відносини постають як певна сукупність різноманітних зв'язків, які встановлювались між їхніми суб'єктами, різними конфесіями чи деномінаціями, їхніми управлінськими структурами, інститутами та адептами. Лінії міжконфесійних відносин не є стабільними, вони постійно трансформуються та змінюються.

Під «сектою» у дослідженні розуміється певна релігійна група, яка відділилась від основного релігійного напрямку, заперечує певні догми й правила Церкви та має власного засновника й особливе вчення. Термін «секта» не несе той негативний зміст, який мав місце в імперський період.

Теоретико-методологічною основою дисертаційного дослідження стали загальнонаукові принципи історизму, багатофакторності і всебічності. Відповідно до принципу історизму міжконфесійні відносини досліджувались на основі критичного осмислення джерел, що дало змогу показати еволюцію віросповідної політики Церкви та держави, порівняти державний, офіційно-церковний, світський та повсякденно-побутовий виміри існування різних конфесій в межах Північного Приазов'я. Зважаючи на принцип багатофакторності при проведенні дослідження, враховувались об'єктивні та суб'єктивні, внутрішні та зовнішні чинники, які впливали на генезу міжконфесійних відносин у підрегіоні. Керуючись принципом всебічності, була здійснена спроба пізнати предмет дослідження з усіх аспектів, проаналізувати міжконфесійні відносини у Північному Приазов'ї у взаємодії з іншими суспільними явищами.

До використаних загальнонаукових методів дослідження належать: методи аналізу та синтезу, індукції та дедукції, моделювання, гіпотетичний метод, системний метод тощо. Окрім того, широко використовувались теоретичні загальнонаукові методи узагальнення та абстрагування. До числа основних використаних спеціально-історичних методів наукового дослідження належать: історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний, предметно-хронологічний та періодизації. У дисертаційному дослідженні використовувались спеціальні джерелознавчі методи (текстології, вчитування в текст, умовно-документознавчий і граматично-дипломатичний методи). Були залучені й міждисциплінарні методи (порівняльно-правовий, формально-юридичний, кількісні та статистичні методи).

Відправною точкою другого розділу дисертації **«Історичні умови формування конфесійної мапи Північного Приазов'я (1775-1905)»**, і, зокрема, його підрозділу *«Загальні тенденції державної віросповідної політики в Російській імперії кінця XVIII – початку ХХ ст.»* стала констатація дисертанткою того, що на динаміку розвитку міжконфесійних відносин у Північному Приазов'ї безпосередньо впливала державна віросповідна політика Російської імперії. Вона головним чином залежала від цілої сукупності суб'єктивних факторів: особистісні погляди монархів на релігійні питання, склад Синоду, персона Обер-прокурора, діяльність єпархіальних архієреїв. Разом із цим, впливали й об'єктивні фактори, а саме офіційний статус православної Церкви, уніфікаційна політика імперського центру щодо населення, толерування окремих релігійних громад, модернізаційні

трансформації всеросійських структур під впливом розвитку світових і особливо європейських суспільств тощо. Ставлення до терпимих та нетерпимих сповідань розвивалось за певною синусоїдою – періоди толерантного ставлення змінювались періодами жорстких гонінь та навпаки. Непорушним залишався постулат про те, що релігія – це основа народності і один з основних інструментів контролю за російськими підданими. Офіційна Церква залишалась вкрай залежною від держави і виконувала одну з провідних об'єднуючих функцій в імперії.

Початок ХХ ст. став періодом глибокого реформування віросповідного законодавства Російської імперії, хоча для імперського центру це означало крок назад у політиці уніфікації населення. Саме тому прийняття прогресивного указу «Про зміцнення начал віротерпимості» не розв'язало існуючі протиріччя у віросповідній сфері. Найвагомим його наслідком було юридичне закріплення права особистості змінювати сповідання в межах християнських конфесій. У результаті указ суттєво каталізував міжконфесійну взаємодію у державі, хоча віросповідне законодавство потребувало подальшого вдосконалення.

У підрозділі «*Етноконфесійна структура населення Північного Приазов'я*» дисертантка обґрунтовує, що Північне Приазов'я представляє собою окремий підрегіон Південної України. Спираючись на цілу низку досліджень у галузі географії та геології, можна виділити такі межі українського Північного Приазов'я: на заході та півночі – басейн р. Молочна, на півночі – район Волновахи та Докучаєвська, на сході – сучасний кордон України, на півдні – Азовське море. Геолого-географічні особливості Північного Приазов'я у поєднанні з довготривалим пограничним статусом та іншими факторами зумовили специфіку не лише його господарського освоєння, а й характерні риси ментальності населення цього приморського підрегіону (зокрема, мова йде про високий рівень толерантності та загальну відкритість до усього нового).

Північне Приазов'я – поліетнічний та поліконфесійний підрегіон. Через специфіку державної політики відсоткове співвідношення представників різних конфесій упродовж досліджуваного періоду постійно змінювалось (еміграція ногайців-мусульман, переселення православних греків та болгар, створення закритих сектантських осередків тощо). Джерелами тут було зафіксовано представників 39 різних етносів та більш ніж 15 різноманітних сповідань. З них можна виділити приналежних до шести конфесій та дев'яти деномінацій. Окремо слід виокремити сектантів – через несталу структуру й постійні трансформації та специфіку тогочасних джерел, важко підрахувати конкретну кількість окремих сектантських толків. Можемо зазначити лише те, що мова йде не про один десяток напрямків.

Конфесійна мапа Північного Приазов'я має ряд особливостей: вищий відсоток православного (87,20% у Приазов'ї проти 69,35% в імперії та 82,00% на півдні України) та протестантського (5,41% проти 2,95% та 2,40% відповідно) населення, більшу кількість менонітів (2,31% проти 0,05% та 0,87%), надзвичайно низьку кількість католиків (1,96% проти 9,13% та 2,49%) та мусульман (0,17% проти 11,07% та 3,10%). Серед православного населення підрегіону яскраво виділялась компактна грецька громада, яка тривалий час користувалась

особливим статусом та пільгами (у Північному Приазов'ї проживало 65,52% від загальної кількості греків Південної України).

Зважаючи на яскраву віросповідну строкатість Північного Приазов'я, відносини та взаємовпливи між представниками різних сповідань були явищем стабільним та повсякденним. Разом з тим, в межах підрегіону існували закриті релігійні спільноти (такі як меноніти, молокани, духобори тощо), які змушені були також взаємодіяти з рештою населення краю.

У третьому розділі – **«Прозелітизм у Північному Приазов'ї»** – у підрозділі *«Законодавча база прозелітизму в Російській імперії»* зазначається, що саме місіонерська діяльність православної Церкви в Російській імперії відіграла важливу роль у формуванні релігійної та політичної єдності імперії. Імперія намагалась знайти «золоту середину» між власними економічними та уніфікаційними амбіціями, свідомо протиставляючи при цьому православ'я решті віросповідань. Оскільки держава гарантувала колоністам у південноукраїнських степах право вільно сповідувати власну релігію, то активна місіонерська діяльність з боку Церкви могла негативно вплинути на процеси освоєння та економічного розвитку краю. Законодавчо було запроваджено цілий ряд пільг, які мали спонукати представників відмінних від офіційного сповідань добровільно полишати свою віру на користь православ'я. Держава встановила жорсткий контроль за віросповідною поведінкою новоприбулих, хоча згодом і дозволила їм частковий прозелітизм (виключно в межах християнських терпимих сповідань або ж при наверненні іновірців до християнства). Задля запобігання спекуляціям при перехрещенні у православ'я була розроблена ціла система офіційних правил зміни сповідання (письмова заява, іспити з православної догматики, наявність свідків тощо). Відпадиння від православ'я у весь досліджуваний період було абсолютно неприпустимим явищем. Навіть указ від 17 квітня 1905 р. не вирішив остаточно питання вільного прозелітизму в Російській імперії загалом та у Північному Приазов'ї зокрема.

У підрозділі *«Єдиновір'я у Північному Приазов'ї»* зазначається, що єдиновір'я виступало виключно як певний компроміс у справі навернення колоністів-розкольників до православ'я і так і не розв'язало існуючі конфлікти. Влада усіяко сприяла посиленню єдиновірської деномінації і для цього надавала землі для компактних поселень, податкові пільги, матеріальну допомогу тощо. У Північному Приазов'ї головним центром єдиновір'я стало с. Велика Знаменка Мелітопольського повіту, де проживало більше десяти тисяч єдиновірців (100% єдиновірців Таврійської єпархії). Загалом, саме у Північному Приазов'ї проживало більше 95% розкольників цієї єпархії. Справа залучення розкольників до єдиновір'я в підрегіоні йшла повільно, однак, з огляду на зростання кількості єдиновірців, прогресивно. Зважаючи на той факт, що старообрядці підрегіону залишали розкол, а не місце свого проживання, можна сказати, що прозелітизм з боку офіційної Церкви приносив для останньої свої позитивні результати.

У підрозділі *«Місіонерська діяльність православної Церкви»* детально розкриваються усі форми місіонерської діяльності, якими активно користувалась православна Церква в межах Північного Приазов'я. Для навернення іновірців, сектантів та розкольників були створені всі необхідні умови – посади місіонерів, місіонерські комітети, братства, бібліотеки; активно поширювалась відповідна

література, читались проповіді, запроваджувалось спільне навчання дітей православних та сектантів тощо. Влада, як світська, так і духовна, постійно стежила за розповсюдженням сектантства та розколу на теренах Північного Приазов'я. Однак уся ця місіонерська діяльність була неоднозначною, оскільки найголовніша ланка місіонерської діяльності – парафіяльні священики – залишалась найслабшою. Вони подекуди були недостатньо обізнаними у богословських питаннях, проявляли девіантну поведінку; всупереч настановам керівництва вороже ставилися до сектантів, проводили насильницькі акти приєднання до православної віри та часто просто ігнорували власні посадові зобов'язання. Парафіяльні священики подекуди не могли спрямувати у правильне русло релігійну ініціативу мирян, і сектанти, з їх активним прозелітизмом та релігійним спілкуванням, користувались цим. Особливо зважаючи на той факт, що у Північному Приазов'ї існували компактні поселення сектантів та розкольників, що були створені з легкої руки світської влади. Незважаючи на все це, випадки приєднання до православ'я в підрегіоні не були поодинокими, однак мотиви зміни віри часто лежали поза духовною сферою.

Підрозділ *«Латентний прозелітизм у Північному Приазов'ї»* поділяється на дві частини – «Православне сектантство» та «Протестантське сектантство». В межах цього підрозділу зосереджено увагу саме на сектантах, оскільки інші віросповідні групи (іудеї, мусульмани тощо) залишались далеко позаду у місіонерських справах. Прозелітизм з боку сектантів у Північному Приазов'ї був латентним, офіційно прихованим через тотальну заборону влади на місіонерську діяльність всім, окрім офіційної Церкви.

Православні сектанти у Північному Приазов'ї відзначались активним релігійним спілкуванням. Влада, частіше за все, навіть не розрізняла, до якої саме секти належали адепти. Сектантські поселення в підрегіоні часто були компактними та постійно трансформувались, що значно ускладнювало процес ідентифікації та нагляду. Окрім того, ззовні православних сектантів часто було важко відрізнити від православних мирян, через показову приналежність перших до Церкви. Православне сектантство швидко поширювалось через свою близькість до народу та свідоме руйнування Церквою специфічних рис українського православ'я. Найчастіше прозелітизм у латентних формах проявлявся у побутових умовах – через родичів, сусідів, односельців, знайомих, робітників тощо.

У порівнянні з хаотичним прозелітизмом православних сектантів, прозелітизм сектантів-протестантів був чітко організованим і мав цілу місіонерську мережу (закордонні проповідники, агітаційна література, місіонерські каси та з'їзди, посади місіонерів тощо). Зрозуміло, що для створення такої дієвої системи необхідні були чималі кошти. Головними спонсорами у питаннях поширення протестантського сектантства у Північному Приазов'ї були заможні імперські аристократи-баптисти (наприклад, Пашков) та закордонні баптистські общини.

У контексті трансформацій місцевого сектантства у Північному Приазов'ї сформувались унікальні перехідні ланки від сектантства до баптизму – новоменоніти та захаровці (перші були перехідним етапом від менонітів, а другі – від молокан).

У четвертому розділі – **«Взаємодія представників різних віросповідань у повсякденних практиках соціуму»** – у підрозділі *«Міжконфесійна взаємодія на рівні шлюбно-сімейних відносин»* першочергова увага звертається на те, що саме шлюбно-сімейні відносини часто були відправною точкою у міжконфесійних взаєминах представників різних сповідань. Імперська влада (як духовна, так і світська) регламентувала не лише укладання та розірвання шлюбів, а й шлюбно-сімейні відносини. Конфесійно-змішані шлюби не були рідкістю у Північному Приазов'ї і частіше зустрічались у містах, ніж у селах. Подібні практики змусили владу впорядкувати цілу низку нормативних актів регуляторного характеру. Відповідно до них укладати такі шлюби можна було виключно у православному правовому полі (за умови, що один з майбутнього подружжя був православним). Шлюби, укладені всупереч правилам, вважались недійсними. Розповсюдженими були випадки сімейного насильства по відношенню до дружин та дітей на релігійному підґрунті. Не зважаючи на те, що держава намагалась захищати носіїв православ'я в конфесійно змішаних сім'ях, подекуди під впливом різних факторів зведення все ж таки відбувалось, і фіксувались випадки відпадиння у розкол цілими родинами. Паралельно з цим, існували конфесійно-змішані родини, в яких кожен з подружжя залишався у своїй вірі, і спільне життя відбувалось у мирному ключі.

У підрозділі *«Господарсько-побутові відносини між представниками різних конфесій»* робиться акцент на тому, що подібні відносини частіше за все базувались саме на економічному підґрунті, а не на релігійному. Контакти на цьому рівні були переважно локальними, стихійними, неконтрольованими та незапланованими. Держава намагалась запобігти прозелітизму у господарсько-побутовій сфері, забороняючи не лише спільну роботу, а й спільне проживання православних з представниками інших сповідань. Хоча у реальному житті такі випадки не були рідкістю. Прозелітизму з боку сектантів та менонітів сприяла не лише економічна залежність робітників від свого роботодавця, а й специфічно організоване дозвілля. Зокрема, мова йде про спільні трапези та читання духовної літератури. Все це сприяло міжособистісному зближенню представників різних конфесій і, як наслідок, відпадинню від православ'я.

Господарсько-побутові конфлікти між представниками різних сповідань у межах Північного Приазов'я були поодинокими та, зазвичай, розв'язувались достатньо швидко. Здебільшого це були суперечки між роботодавцем та робітником, за нерухомість або ж єврейські погроми (які у Північному Приазов'ї частіше просто анонсувались, ніж проходили). Представники релігійних груп були змушені толерувати один одного. Окрім того, релігія у цьому випадку була підґрунтям для збереження власної самобутності, а пільги, надані державою, давали змогу вільно розвиватися.

У підрозділі *«Міжконфесійна взаємодія на ментальному рівні»* зазначається, що саме належність до певної релігійної спільноти була одним з основних факторів формування ментальності населення Північного Приазов'я. Провідною у цьому питанні була дихотомія «свій»-«чужий». Основна ментальна взаємодія проходила в середовищі християнської більшості, яку умовно можна поділити на три категорії: православне населення, німецькомовні колоністи й розкольники та сектанти. Члени цих окремих груп зазвичай усвідомлювали себе «своїми» та

намагалися спілкуватися переважно між собою. Представників інших груп вважали «чужими» і зводили спілкування до мінімуму. Особливо яскраво це проявлялось у селі, оскільки місто за своєю сутністю надає значно більше можливостей для асиміляції.

До основних ліній ментальної взаємодії доцільно віднести ставлення однієї категорії населення до інших й перехід до іншої віри. Особливо ціннісними в останньому випадку є саме мотиви зміни віросповідання, зміни орієнтації в системі координат «свій-чужий». У Північному Приазов'ї Церква в угоду економічному процвітанню підregionу намагалась сприяти толеруванню одних віросповідних громад іншими. На кінець XIX – початок XX ст. під таку загальну толерацію підпали і сектанти (окрім бузув'їв). Однак, настанови Церкви з цього приводу не завжди спрацьовували і протиставлення «свій»-«чужий» розкривалось у повній мірі. Джерела містять свідчення про прояви ксенофобії з боку православних по відношенню до двох інших категорій населення. Сектанти та німці-менноніти, у свою чергу, дозволяли собі блюзнірську поведінку по відношенню до православної Церкви. Поширеними були насмішки над вірою, які чинили певний психологічний тиск на православних, змушуючи їх задумуватися над зміною віри.

Головними глибинними мотивами зміни віри зазвичай були: духовні шукання, політичний протест, примус, фінансові міркування, приклад рідних та знайомих, прагнення стати «своїм» у «чужому» для них середовищі тощо. Важливим аргументом у справі відпадиння від православ'я також часто було те, що православні миряни та священики не узгоджували своє життя з моральним вченням власної Церкви.

Однак, не зважаючи на релігійне підґрунтя взаємовідносин населення Північного Приазов'я на ментальному рівні, слід зазначити, що на перший план частіше все ж таки виходили особистісні якості тієї чи іншої людини, а не її конфесійна приналежність.

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Головним результатом дисертаційної роботи стало те, що вперше в українській історіографії комплексно вивчено міжконфесійні відносини у Північному Приазов'ї кінця XVIII – початку XX ст.

Аналіз стану наукової розробки теми дослідження показав, що фундаментальних узагальнюючих робіт з даної проблематики наразі не існує. Разом з тим, він дозволив спиратися на напрацювання попередників, з урахуванням історіографічного контексту, в якому відповідні роботи створювались.

Залучена репрезентативна джерельна база дозволила здійснити ґрунтовний аналіз розвитку міжконфесійних відносин у підregionі. До неопублікованих джерел увійшли матеріали з фондів шести архівів України та Росії. Важливою складовою актуалізованої джерельної бази стали опубліковані матеріали (систематизовані законодавчі акти, матеріали періодичної преси тощо).

Задля досягнення мети та виконання поставлених завдань в основу дослідження були покладені принципи історизму, багатофакторності і

всєбічності. Використано комплекс загальнонаукових, спеціально-історичних та міждисциплінарних методів. Відправною точкою роботи стало визначення поняття «міжконфесійні відносини».

Міжконфесійні відносини у Північному Приазов'ї проаналізовано у динаміці у цілому ряді аспектів. Перш за все, мова йде про культурно-історичний аспект, а саме про унікальність формування Північного Приазов'я як специфічного поліконфесійного краю під впливом специфічної комбінації факторів, які безпосередньо впливали на його історичний розвиток. До решти аспектів всебічного вивчення міжконфесійних відносин у підрегіоні слід віднести: державно-церковний (регулювання міжконфесійної взаємодії на державному рівні), етнічний (міжконфесійні відносини формуються у тісній зв'язці з етнокультурною специфікою підрегіону), повсякденний (міжконфесійні відносини завжди виступають невід'ємною часткою повсякденності).

Офіційний російський варіант православ'я свідомо протиставлявся решті віросповідань, оскільки саме Церква була одним з імперських інструментів по упокоренню завойованих народів. Межі примусового впливу та протиставлення варіювались по відношенню до різних конфесій та деномінацій. Провідними мотивами віросповідної політики кожного з імператорів були підтримка офіційного православ'я, тотальна заборона на відпадиння від нього та пропаганда прозелітизму з боку православного духовництва. Модернізаційні впливи Заходу та намагання подолати відсталість держави слугували передумовами для прийняття указу «Про укріплення начал віротерпимості», який хоч і став новою точкою відліку у церковній історії, однак так і не вирішив основні проблеми віросповідної сфери.

Виокремлення Північного Приазов'я як окремого підрегіону відбувалось передусім під впливом геолого-географічних факторів (родючі чорноземи степової зони, які зазвичай у світовій історії ставали осередками землеробства, приморські території). Однак, з огляду на статус порубіжжя, цілеспрямоване інтенсивне господарське освоєння підрегіону розпочалося лише після його інтеграції в структуру Російської імперії. Такий перебіг подій і обумовив специфіку розвитку Північного Приазов'я як окремого підрегіону (поліетнічність, поліконфесійність, відкритість усьому новому, високий рівень толерантності загалом та релігійної зокрема). З огляду на це, міжконфесійна взаємодія була сталою.

Конфесійна мапа Північного Приазов'я дещо відрізнялась від загальноімперської та південноукраїнської: більша кількість православних та протестантів і значно менша кількість католиків та мусульман. Специфічною рисою Північного Приазов'я була висока концентрація, у порівнянні з іншими регіонами імперії, закритих релігійних поселень (меноніти, молокани, духобори, іудеї тощо), які було створено «з легкої руки» уряду посеред православної більшості. Саме тут (як у віддаленому від центру підрегіоні) було засновано багато ізольованих сектантських поселень, які зазвичай зберігали умови ізоляції лише формально. Через це підрегіон став колицкою нових, абсолютно унікальних у світовому контексті сектантських течій. Ще однією специфічною рисою Північного Приазов'я слід вважати наявність унікальних сільськогосподарських іудейських громад.

В умовах швидкої колонізації підregionу, місіонерська діяльність Церкви зводилась до правила «не нашкодь», а імперський центр погоджувався навіть на певні компроміси, на кшталт єдиновір'я. Всі єдиновірці Таврійської єпархії проживали в межах Північного Приазов'я. Єдиновір'я мало стати проміжним етапом із залучення розкольників до православ'я, але місію свою не виконало.

Держава разом з офіційною Церквою намагалась якнайкраще організувати місіонерську діяльність, однак при цьому мало уваги приділялось парафіяльним священикам, які мали першими протистояти «зведенню». Недоліки в організації місіонерської діяльності, знищення офіційною Церквою своєрідних рис українського православ'я та активне релігійне спілкування сектантів зазвичай і спонукали мирян «відпадати» від православ'я у секти. У Північному Приазов'ї, як і в решті regionів держави, поняття «місіонерство» мало спотворений зміст і слугувало державній меті з уніфікації населення імперії.

Паралельно з місіонерською діяльністю офіційної Церкви у Північному Приазов'ї спостерігався активний прозелітизм з боку православних та протестантських сектантів, який через жорстокі заборони з боку влади перебував у латентному стані. Сектантські течії постійно трансформувались, і зазвичай влада навіть не розрізняла, до якої саме секти належали «зведені». Прозелітизм з боку православних сектантів був хаотичним, ситуативним, проявлявся у побутових умовах тощо. Натомість прозелітизм з боку протестантських сектантів був організованим на високому рівні і фінансувався з різних джерел. Адміністративно-каральні методи з боку влади зазвичай призводили лише до того, що сектанти фанатизувалися і поширювали своє вчення на нові території. В результаті, замість уніфікації населення імперський центр отримав самобутні громади з активним релігійно-політичним спілкуванням. Яскравою особливістю Північного Приазов'я була наявність виняткових перехідних ланок від сектантства до баптизму – новоменонітів та захаровців. Окрім того, саме Північне Приазов'я стало одним з чотирьох, відокремлених один від одного, осередків виникнення євангельсько-баптистських організацій на теренах Російської імперії.

У Північному Приазов'ї конфесійно-змішані шлюби часто були провідниками прозелітизму з боку «неофіційних» сповідань. Спонування до зміни віри часто проходило у насильницькій формі, що спричиняло конфлікти. Подекуди вирішити їх вдавалось лише після звернення до офіційних установ, які намагались захищати носіїв православ'я. У підregionі зафіксовані як відпадиння у розкол цілими родинами, так і мирне змішане співіснування.

Міжконфесійна взаємодія на господарсько-побутовому рівні частіше за все носила невпорядкований та ситуативний характер. Основними аспектами такої взаємодії були: «роботодавець-робітник», вирішення питань, пов'язаних з нерухомим майном та єврейські погроми. Усі конфлікти зазвичай базувались на економічному, а не релігійному підґрунті. Пояснювалось це високим рівнем толерантності, який притаманний фронтірним територіям, що колонізувалися. Також окремі громади змушені були толерувати одна одну під тиском сильної держави, чиї органи управління та силові структури були націлені на запобігання сепаратизму у будь-яких проявах.

У міжконфесійній взаємодії на ментальному рівні провідну роль відігравали належність до деномінації та протиставлення на цьому тлі «свій-чужий». Місцеве

православне населення автоматично вважало «своїми» православних слов'ян, а «чужими» – німецькомовних колоністів. Старообрядці та сектанти у цій дихотомії перебували на певному перетині і ситуативно змінювали свою приналежність. Не зважаючи на те, що Церква намагалась сприяти толерації між окремими віросповідними громадами, зустрічались випадки прояву ксенофобії та блюзнірської поведінки.

Зміна конфесійної приналежності була серйозним кроком для тодішніх громадян і відбувалась під впливом різних факторів (духовні шукання, протест, примус, приклад тощо). Зважаючи на той факт, що абсолютна більшість жителів Північного Приазов'я не могли називатися автохтонами і перебувала у приблизно рівних умовах (зокрема, змушені були толерувати один одного не лише на колективному рівні, а й на індивідуальному), у повсякденному вимірі конфесійна чи етнічна приналежність часто нівелювалась, і на перший план могли вийти саме особистісні якості конкретної людини.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Любанська О. С. Старообрядці та етнокультурні процеси на півдні України (кінець XVIII – XIX ст.) / О. С. Любанська // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2007. – Вип. XXI. – С. 46–49.
2. Любанська О. С. Релігійна приналежність селянства Північного Приазов'я (кінець XVIII – XIX ст.) / О. С. Любанська // Український селянин. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2008. – Вип. 11. – С. 168–171.
3. Любанська О. С. Особливості виникнення та функціонування протестантської спільноти у Запорізькому краї у XIX ст. / О. С. Любанська // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2009. – Вип. XXV. – С. 175–178.
4. Любанська О. С. Особливості релігійної структури німецькомовної спільноти Запорізького краю у XIX ст. / О. С. Любанська // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Київ, 2009. – Т. 18. – С. 133–143.
5. Авдєєва О. С. Офіційна церква по відношенню до сектантів Північного Приазов'я (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / О. С. Авдєєва // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2010. – Випуск XXVIII. – С. 49–51.
6. Авдєєва О. С. Конфесійна структура населення Північного Приазов'я наприкінці XIX ст. (за матеріалами Першого всезагального перепису населення Російської імперії 1897 року) / О. С. Авдєєва // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2011. – Т. 23. – С. 189–196.

7. Авдєєва О. С. Етнічна структура населення Північного Приазов'я наприкінці XIX ст. (за матеріалами Першого всезагального перепису населення російської імперії 1897 року) / О. С. Авдєєва // Гуржіївські історичні читання. – Черкаси : вид. Чабаненко Ю. А., 2013. – Вип. 6. – С. 191–193.
8. Авдєєва О. С. Конфесійно-змішані родини у Північному Приазов'ї (остання чверть XVIII – початок XX ст.) / О. С. Авдєєва // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2015. – Вип. 44. – С. 40–47 (база *Index Copernicus*).

Закордонні публікації

9. Авдеева Е. С. Особенности формирования конфессионального состава христианского населения Северного Приазовья (конец XVIII – XIX вв.) / Е. С. Авдеева // Сборник научных статей молодых ученых, специалистов и аспирантов. – Невинномысск : НГГТИ, 2011. – С. 233–239.
10. Авдеева Е. С. Еврейская община в контексте межконфессиональных отношений в Северном Приазовье (последняя четверть XVIII – XIX вв.) / Е. С. Авдеева // Актуальные вопросы общественных наук : социология, политология, философия, история. – Новосибирск : Изд. “СибАК”, 2013. – № 11 (31). – С. 74–81. (база *РИНЦ*)
11. Авдєєва О. С. Вплив колонізаторської політики Російської імперії на формування релігійної структури Північного Приазов'я (остання чверть XVIII – XIX ст.) / О. С. Авдєєва // Сборник научных трудов SWorld. – Иваново : Маркова АД, 2013. – Вып. 4. – Т. 48. – С. 68–72. (база *РИНЦ*)

Публікації, які додатково висвітлюють результати дослідження

12. Любанська О. С. Єдиновір'я на Півдні України як компроміс між офіційною православною церквою та старообрядництвом (остання чверть XVIII – середина XIX ст.) / О. С. Любанська // Південь України : етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. – Одеса : ВМВ, 2007. – С. 41–46.
13. Любанська О. С. Передумови виникнення та подальше формування баптистських общин у Північному Приазов'ї (кінець XVIII – XIX ст.) / О. С. Любанська // Збірник наукових робіт Міжнародної наукової конференції / ред. О. С. Черемська. – Харків : Вид. ХНЕУ, 2008. – Ч. 6. – С. 251–258.
14. Любанська О. С. Політика офіційної Церкви щодо духоборів, молокан та скопців Північного Приазов'я (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / О. С. Любанська // Історія релігій в Україні : науковий щорічник. – Львів : Логос, 2008. – Кн. I. – С. 441–446.
15. Любанська О. С. Особливості формування релігійного складу населення Північного Приазов'я (кінець XVIII – XIX ст.) / О. С. Любанська // Український вимір. Збірник матеріалів з України та діаспори. [Електронне видання]. – Чернігів, 2008. – Число 7.
16. Любанская Е. С. Старообрядничество в контексте межконфессиональных отношений на Юге Украины (последняя четверть XVIII – середина XIX ст.) / Е. С. Любанская // Актуальные проблемы и перспективы современного гуманитарного знания : материалы международной научно-практической

- конференции (Невинномысск, 26 марта 2009 года) / отв. ред. С. Н. Артемов, О. Н. Палиева. – Ставрополь : Литера, 2009. – С. 158–163.
17. Авдеева Е. Культура религиозной толерантности в Северном Приазовье в XIX в. / Е. Авдеева // *Материалы Международной научно-практической конференции* (Махачкала, 25 декабря 2013 г.). – Махачкала, 2013. – С. 55–60.
18. Авдеева О. С. Вплив німецькомовних колоністів на виникнення та функціонування баптизму у Запорізькому краї в XIX ст. / О. С. Авдеева // *Німецькі поселенці на українських землях : історичні та актуальні проблеми і перспективи*. – Полтава : Полтавський літератор, 2013. – С. 136–139.

АНОТАЦІЯ

Авдеева О. С. Міжконфесійні відносини у Північному Приазов'ї (кінець XVIII – початок XX ст.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Державний вищий навчальний заклад «Запорізький національний університет» Міністерства освіти і науки України. – Запоріжжя, 2016.

У дисертації на основі широкого кола джерел уперше в історіографії комплексно вивчено історію міжконфесійних відносин у Північному Приазов'ї кінця XVIII – початку XX ст з урахуванням поліетнічної та поліконфесійної строкатості підregionу. Проаналізовано загальні тенденції віросповідної політики Російської імперії та їх вплив на формування конфесійної мапи Північного Приазов'я. Розкрито особливості етнокофесійної структури населення підregionу. Досліджено законодавчу базу прозелітизму та місіонерську діяльність православної Церкви. Окремо висвітлено латентний прозелітизм з боку православних та протестантських сектантських громад. Особлива увага приділена міжконфесійній взаємодії представників різних віросповідань у повсякденних практиках соціуму. Зокрема мова йде про шлюбно-сімейний, господарсько-побутовий та ментальний рівні.

Ключові слова: міжконфесійні відносини, конфесія, деномінація, секта, віротерпимість, прозелітизм, місіонерство, Північне Приазов'я.

АННОТАЦИЯ

Авдеева Е. С. Межконфессиональные отношения в Северном Приазовье (конец XVIII – начало XX вв.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Государственное высшее учебное заведение «Запорожский национальный университет» Министерства образования и науки Украины. – Запорожье, 2016.

В диссертации на основе широкого круга источников впервые в историографии комплексно изучена история межконфессиональных отношений в Северном Приазовье конца XVIII – начала XX вв. с учетом полиэтнического и поликонфессионального разнообразия подregionа. На основании специфики исторического развития Северное Приазовье выделяется в качестве отдельного подregionа Южной Украины. Детально проанализированы общие тенденции

вероисповедной политики Российской империи и их влияние на формирование этно-конфессиональной карты Северного Приазовья. Межконфессиональные отношения в подрегионе рассмотрены в динамике в целом ряде аспектов: культурно-историческом (уникальность формирования Северного Приазовья под влиянием специфической комбинации факторов), государственно-церковном (регулирование межконфессиональных отношений на государственном уровне), этническом (межконфессиональные отношения формировались в тесной связи с этнокультурной спецификой подрегиона), повседневном (межконфессиональные отношения всегда являлись неотъемлемой частью повседневности).

На основании статистических источников дана динамическая характеристика вероисповедных групп подрегиона. Раскрыты особенности этно-конфессиональной структуры населения Северного Приазовья. Исследованы законодательная база прозелитизма и миссионерская деятельность православной Церкви (как *de jure*, так и *de facto*). Указаны основные просчеты в организации миссионерской деятельности. Охарактеризована проблема латентного прозелитизма со стороны сектантских общин, которые были условно разделены на православные и протестантские. Выделены основные различия в подходах к миссионерству со стороны этих двух групп сектантов. Особое внимание уделено межконфессиональному взаимодействию представителей разных вероисповеданий в повседневных практиках социума. В частности, речь идет о брачно-семейном, хозяйственно-бытовом и ментальном уровнях.

Ключевые слова: межконфессиональные отношения, конфессия, деноминация, секта, веротерпимость, прозелитизм, миссионерство, Северное Приазовье.

SUMMARY

Avdieieva O. S. The interconfessional relations in the Northern Azov (the end of the 18th – the beginning of the 20th cnt.). – Manuscript.

The thesis for a scientific degree of Historical Science Candidate in speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – State Institution of Higher Education «Zaporizhzhya National University» of the Ministry of Education and Science of Ukraine. – Zaporizhzhya, 2016.

The dissertation is the first complex study of history of the interconfessional relations in Northern Azov late 18th - early 19th century considering multi ethnic and multi confessional diversity in the sub region, accomplished on the base of numerous primary sources. The general trends of religious policy of the Russian Empire and their influence on formation of religious map of the Northern Azov are analyzed. The features of ethno-confessional structure of the population in the sub region is taken into consideration. The legislative base of proselytism and missionary activity of the Orthodox Church are studied. The latent proselytism of the Orthodox and Protestant sectarian communities are scrutinized. Particular attention is paid to studying the interreligious interaction between members of the different confessions on family, household and mental levels.

Key words: the interconfessional relations, confession, denomination, sect, religious tolerance, proselytism, missionary, the Northern Azov.